

САВРЕМЕНО СРПСКО ЦРКВЕНО ГРАДИТЕЉСТВО — ТОКОВИ, ИСТРАЖИВАЊЕ И ВРЕДНОВАЊЕ

Апстракт: У раду се, у форми прећедног излагања са елементима расправе, коментарише градителска делатност Српске Православне цркве, интензивирана током последње две деценије на просторима бивше СФРЈ и у дијаспори. Са зашењем једнопартијског политичког система у Југославији, буђењем националне свесности и јачањем друштвене улоге цркве, зрачење православних храмова почетком деведесетих година доживљава велики процват. Од тада до данас, циљем Републике Србије, Републике Српске, Републике Хрватске и Републике Црне Горе, саграђено је преко триста православних цркава различитих типова и стилова, док је већи број деценијама незавршених храмова довршен. Њихово историографско тумачење, без обзира на невелику историјску дистанцу, неопходно је окренути и продубити.

Кључне речи: архитектура, црква, традиција, канон, модерна, постмодернизам.

Градитељска делатност Српске Православне цркве, интензивирана током последње две деценије на просторима бивше СФРЈ и у дијаспори, превасходно је коментарисана у домаћој публицистичкој литератури, а ретко у радовима научног карактера. Док је недостатак историјске дистанце научнике одвраћао од резолутног оцењивања цивилизацијске улоге и уметничког значаја тог актуелног процеса,¹ непосредна доступност већине изво-

1 Искуства потврђују да временски прекратко удаљавање од одабране историографске теме није методолошки продуктивно као када се она разматра са дуже дистанце. Упркос повољне околности да су кључни извори који сведоче о генези новонасталих дела доступни у оригиналном облику, као и да постоји могућност непосредне комуникације са ширим кругом њихових актера (ауторима, наручиоцима, извођачима, надзорним органима, свакодневним конзументима, стручним ривалима, програмским неистомишљеницима, архитектонским критичарима, хроничарима, члановима конкурсних комисија и жирија за награде), она се не могу целовитије валоризовати јер не постоји адекватан временски размак који би показао њихов значај у обухватнијим цивилизацијским оквирима. Отуд је у науци постепено усаглашена мера довољне историјске дистанце (од минимум 25 година) са које је могуће објективније посматрати архитектонске феномене. Увођењем таквог ограничења не обезвређује се квалитет истраживачког

ра који сведоче о изграђеним сакралним здањима (техничка документација, правно-урбанистичке регулативе, изјава пројектаната и наручилаца, обиље фотографија, новинских чланака и др.), критичаре је стимулисала на инстантно вредновање њихове архитектуре. Уважавајући аргументацију свих досадашњих просудитеља, од анонимних публициста до специјализованих академских истраживача, овим прилогом желимо да подстакнемо потпунију историографску валоризацију тог обухватног сегмента наше савремене градитељске културе.

Важно је нагласити да у дуготрајном историјском раздобљу које је претходило периоду експанзије новог српског сакралног градитељства, његов стваралачки развитак није био могућ.² Као идеолошки непожељно, непримерено циљевима једнопартијског социјалистичког друштва, грађење нових објеката за потребе СПЦ је од 1945. год. до краја осамдесетих година прошлог века систематски спутавано. Атеистички опредељена власт се игнорантски односила према верским потребама милиона православних хришћана у вишенационалној држави, плашећи се ревизионистичког утицаја СПЦ. Да би умањила њену друштвену улогу и девалвирала дијаметрално супротна идеолошка опредељења, одузела јој је знатан део непокретне имовине, укинула верску наставу у школама и изузела Богословски факултет из официјелног универзитетског система. Успоравајући изградњу нових, дозвољавала је обнову у светским ратовима девастираних и довршавање пре рата започетих парохијалних богомоља. Иза или поред упадљивих градских храмова, тенденциозно су подизани наметљиви објекти војне или цивилне намене, који су умањивали визуелни значај доминантних црквених здања (најеклатантнији примери те злоупотребе забележени су у Београду, Нишу, Лесковцу и Параћину). Слична судбина задесила је и десетине спомен-обележја Ослободилачких ратова Србије (1912–1918),³ која су, уз мемооријалну, најчешће имала и култну намену.

усмерења на одабрану тему, већ се онемогућава историцистичка пракса објашњавања појаве искључиво мерилима њеног времена, као и покушаји инстантне историографске канонизације најновијих стремљења у архитектури (видети: F. Kričevac, *Povijesne distance i arhitektura*, De Re Aedificatoria 1, Beograd 1990, 33–41; A. Kadijević, *Istorijska distancija*, Архитектура 96, Београд—Подгорица 2005, 11; Исти, *Видови дистанцирања од појава током њиховог шумачења у архитектонској историографији*, Наслеђе X, Београд 2009, 235–253).

- 2 В.: М. Д. Протић, *Изградња нових цркава у поратном периоду*, у: Српска православна црква 1920–1970, Београд 1972, 253–289.
- 3 Споменици и гробља из ратова Србије 1912–1918, Београд 1976; А. Кадијевић, *Момир Коруповић*, Београд 1996; *Споменичко наслеђе Србије*, Београд 1998; У. Рајчевић, *Заштирано и заштитно* (књ. 1), Нови Сад 2001; *Заштитна спомен-обележја из ратних периода*, Београд 2003; З. М. Јовановић, *Зебрњак. Ушраћању за јорукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд-Горњи Милановац 2004; У. Рајчевић, *Заштирано и заштитно* (књ. 2), Нови Сад 2007.

Стрепећи од буђења српског национализма и обнове религијске свести, једнопартијска комунистичка власт је у изградњи православних цркава видела опасност по властите идеолошко-политичке позиције. Са друге стране, захваљујући традиционалном српском задужбинарству и родољубивим емигрантима расутих диљем слободног света, са грађењем нових храмова се у мањој мери наставило у појединим парохијама у Југославији, док су већи и амбициознији подухвати покретани у далекој прекоокеанској дијаспори (САД, Канади и Аустралији).

У периоду између светских ратова стваралачки осетно развијено,⁴ православно црквено градитељство је од 1945. год. до средине осамдесетих година прошлог столећа упадљиво стагнирало. Време монументалних и репрезентативних храмова, због вишеструко неповољних друштвених и финансијских околности, неповратно је прошло. И у ужим стручним круговима сакрална архитектура је једнако сматрана превазиђеном. Потиснута је и из наставе на Архитектонском факултету у Београду, где је у претходним раздобљима представљало важну тематску и стилску дисциплину. Осим тоталитарне блокаде једнопартијског политичког естаблишмента, развој црквеног неимарства ефикасно је онемогућавала и дуга владавина идеологије архитектонског модернизма,⁵ чији су протагонисти испољавали незаинтересованост, па и нескривени анимозитет према сакралном православном градитељству.

Стање се донекле поправило средином осамдесетих година када су идеолошке и бирократске стеге у држави ослабиле. Пресудан догађај који је означио заокрет у верској политици власти према СПЦ била је одлука да се дозволи довршење градње храма Светог Саве на Врачару у Београду, донета јуна 1984. године, после многобројних молби Патријарха Германа. Деценијама спутавано, грађење тог највећег православног храма у региону, претворило се у прворазредни културни задатак.⁶ И продор постмодернизма у српску културу, такође је поспешило обнову религијске свести и концепција црквене архитектуре.⁷

4 Ж. Шкаламера, *Обнова „српског стила“ у архитектури*, ЗЛУ Матице српске 5, Нови Сад 1969, 225–232; З. Маневић, *Романтична архитектура*, Београд 1990; В. Митровић, *Српско црквено градитељство у Војводини између два светска рата*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXI, Нови Сад 2004, 38–54; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX — средина XX века)*, Београд 2007, 181–330; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд 2007, 188–213; В. Обреновић, *Српско црквено градитељство 1918–1941, шокови и обележја* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета), Београд 2008.

5 А. Бркић, *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980*, Београд 1992.

6 Б. Пешић, *Спомен храм Св. Саве на Врачару у Београду 1895–1988*, Београд 1988; М. Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду*, Београд 2007.

7 О тој појави и њеном утицају на српску архитектуру видети: Л. Мереник, *Уметности и постмодернизам*, Универзитетска мисао 1, Приштина 1993, 5–11; М. R. Perović, *Srpska arhitektura poslednje decenije XX veka*, Zbornik radova. Arhitektonski fakultet, materijali, sv.

Слика 1 — Храм Св. Саве, калота куполе

Са гашењем тоталитарног једнопартијског политичког система у Југославији, буђењем националне свести и јачањем друштвене улоге цркве, грађење православних храмова почетком деведесетих година доживљава велики процват. Од тада до данас, диљем Републике Србије, Републике Српске, Републике Хрватске и Републике Црне Горе, саграђено је преко триста православних цркава различитих типова и структура, док је већи број деценијама незавршених храмова довршен. Подизање цркава је, након дуготрајног јавног игнорисања, медијски здушно коментарисано и популарисано. Већа пажња поклањана је изградњи храмова у српским земљама, него у далекој дијаспори.

Враћено достојанство цркви и градитељима богомоља, уз покретање архитектонских бироа специјализованих за ту област, повећало је занимање јавности за изградњу храмова. При томе се није развила темељно нова, ориги-

75, Beograd 1998, 145–165; Д. Милашиновић-Марић, *Београдска архитектура последњих деценија двадесетог века*, Архитектура и урбанизам 6, Београд 1999, 51–65; М. Младеновић, *Уметност „деведесетих“ и наша архитектура/О актуелности*, у: *Проекти визуелних уметности* (ур. Д. Јеленковић), Панчево 2006, 108–121; Ј. Милетић-Абрамовић, *Паралеле и контрасти. Српска архитектура 1980–2005*, Београд 2007.

нална идеолошко-естетска матрица уједначеног градитељског стила, већ су се подстицаји тражили на различитим странама, у традицији, црквеним канонима, ауторским предилекцијама, укусу свештенства и ктитора на терену.

Научна историографија архитектуре се од средине осамдесетих година прошлог века активно укључила у процес шире културне рехабилитације новијег српског црквеног неимарства, вреднујући опусе његових предводника, почев од Андреје Дамјанова, Светозара Ивачковића, Јована Илковића, Владимира Николића, Милорада Рувидића, Душана Живановића, Косте Ј. Јовановића (раздобље до 1918. г.), до Момира Коруновића, Петра Поповића, Александра Дерока, Григорија Самојлова, Василија Андросова и Драгутина Маслаћа (период између два светска рата).⁸ Њихово дело, узорно и подстицајно за савремене градитеље, монографски је представљано у исцрпним студијама и на стручним изложбама. Од великог значаја за научну реактуелизацију те запостављене историјске проблематике, као и за кристалисање темељних принципа новог сакралног градитељства, био је симпозијум „Традиција и савремено српско црквено градитељство“ одржан 1994. год. у београдском Музеју примењених уметности, пропраћен запаженим истоименим зборником.⁹ У њему су размотрени духовни подстицаји,

8 М. Јовановић, *Теофил Ханзен, „ханзенација“ и Ханзенови српски ученици*, ЗЛУ Матице српске 21, Нови Сад 1985, 235–260; Z. Manević, *Crkvena arhitektura u Srbiji*, Čovjek i prostor 10, Zagreb 1987, 22; М. Јовановић, *Ојленац*, Топола 1989; А. Кадјевић, *Момир Коруновић (1883–1969). Поводом двадесет година од смрти*, Момент 16, Београд 1989, 104–109; З. Маневић, *Романтична архитектура*, Београд 1990; Исти, *Александар Дероко, Велика награда архитектура САС*, Београд 1991; З. М. Јовановић, *Александар Дероко*, Београд 1991; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994; А. Кадјевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996; М. Ђурђевић, *Архитектура Пејтар и Бранко Крстић*, Београд 1996; К. Грчев, *Црковно грађевинарство во Македонија 1918–1940*, Скопје 1998; А. Кадјевић, *Echoes of Medieval Architecture in the Work of the Master Builder Andreja Damjanov*, Зограф 27, Београд 1998–1999, 167–176; Д. Станчић, *Архитектура Владимир Николић*, Нови Сад 1999; А. Кадјевић, *Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата*, у: Манастир Жича (зборник радова), Краљево 2000, 341–356; Д. Џалто, *Преображењска црква у Новом Сарајеву архитектура Александра Дерока*, Новопазарски зборник 26, Нови Пазар 2002, 247–252; Д. Живановић, *Архитектура Милорад Рувидић*, Београд 2004; А. Кадјевић, *Василије Михаилович Андросов (1872–1944), пројектни цркве св. Константина и Јелене у Пожеги*, Ужички зборник 29, Ужице 2005, 199–224; М. Јанакова-Грујић, *Архитектура Драгутин Маслаћ (1875–1937)*, Београд 2006; М. Просен, *Архитектура Григорије Самојлов*, Београд 2006; А. Кадјевић, *Један век изражења националног стила у српској архитектури (средина ХЛХ — средина ХХ века)*, Београд 2007; Н. Макуљевић, *Црвена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд 2007; М. Јовановић, *Српско црквено грађевинарство и сликарство новијег доба*, Београд 2007; М. Церанић, *Живот и дело архитектура Светозара Ивачковића* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета), Београд 2008; В. Обреновић, *нав. дело*.

9 Б. Стојков—З. Маневић (ур.), *Традиција и савремено српско црквено грађевинарство* (зборник радова), Београд 1995.

теоријски и историографски приоритети, критиковано погрешно позиционирање цркава у простору, преиспитиване смернице за пројектовање нових храмова, расправљани проблеми техничке реализације објеката, предложене идеје и скице којим се раскидало са вишевековном традицијом.

Од значаја за даљи развој сакралног сликарства, вајарства и архитектуре била је и изложба одржана у истом музеју наредне године, под насловом „Савремена православна српска уметност“.¹⁰ На њој је истакнут програмски став поглавара СПЦ Патријарха Павла да ларпурлартизам и распростањена произвољност у пројектовању цркава нису пожељни. Заложито се за смерност и анонимност градитеља, апеловао да делују ненаметљиво и скромно, да верске каноне респектују у стручном раду и личном животу. Напоменуто је да је много боље градити цркве по узору на главне споменике српског средњовековног градитељства (Грачаницу, Каленић и Лазарицу), „док се не дође до новог, за Православље прихватљивог стила“.¹¹

Истовремено са цивилизацијским настојањем СПЦ да надокнади квалитативни заостатак у архитектури храмова и увећа расположиве просторне капацитете, на територији вишенационалне заједнице одвијао се грађански рат (1991–1995, 1998–1999), у коме су сукобљене стране из некадашњих уједињених република силом настојале да остваре максималистичке циљеве. Уз борбу за територије и политичку доминацију, најчешће обележену етничким чишћењем, сукобљене нације су водиле и тихи верски рат, рушећи и скрнавјећи сакралне објекте непријатељских конфесија. У том антицивизацијском стремљењу нису поштеђени ни најстарији, од служби заштите споменика културе у социјализму деценијама штићени споменици.¹² После главног рушилачког похода, девастација православних богомоља се ефикасно наставила на простору Косова и Метохије (од 1998. год. до данас), о чему сведоче многобројни, лако доступни извори.¹³

Деценијама потискивано, а од 1990. год. полетно и разгранато, ново српско црквено градитељство се нашло пред веома захтевним цивилизацијским задацима. Јавила се потреба за његовом стваралачком обновом, колико и за кореним прилагођавањем тежњама просвећених верника са краја двадесетог века. Стимулисано финансијским средствима локалних и републичких власти, домаћих и иностраних приватних донатора, оно је концепцијски задовољавало интересе две примарне стратегије: распрострањене конзервативне *миметичко-монументалистичке* опције, условљене мегаломанијом нестрпљивих, деценијама фрустрираних верника, и *ауторски сло-*

10 Д. Миловановић, *Савремена православна српска уметност*, Београд 1995.

11 *Исто*, 9.

12 Б. Поповић, *Служба заштите у светлу ратних разарања и проглашеног рата*, Гласник ДКС 17, Београд 1993, 8–12.

13 Издвајамо: Љ. Фолић, *Расцепљено Косово*, Београд 1999; З. Гарић (ур.), *Обнова културне баштине на Косову и Метохији 2005–2008*, Лепосавић—Београд 2008.

будуће, подржане од либералних интелектуалних кругова, колико и формалистичким стегама неспутаних градитеља. Дословно и искључиво угледање на сопствене градитељске изворе, карактеристично за први градитељски ток, делом је проистекло из принудне културно-политичке изолованости српског друштва током деведесетих година прошлог века, када оно није могло да се правовремено упозна са актуелним светским стремљењима, и самим тим трансформише и радикалније окрене симболичним формама изражавања у сакралној архитектури.¹⁴

Примери обеју стратегија показују да су њихови заступници поштовали прокламовани идеолошки предуслов за националном препознатљивошћу новоизграђених храмова.¹⁵ Отуд је и структурално-морфолошки концепт њихових остварења био усмерен ка повраћају дуго занемареног националног идентитета Срба у комунистичкој Југославији. Већина нових храмова је добила препознатљиво национално и геополитичко обележје, изражено у евокативно уобличеним силуетама истористичких композиција прожетих цитатима.¹⁶ Важно је нагласити да слојевита верско-естетичка обнова није била искључиво једносмерна и нагла, као се то може учинити на први поглед, нити је имала адекватно разумевање (сем финансијске помоћи) владајућих политичких руководстава на свим територијама на којима су Срби живели, већ је превасходно каналисана у кругу цркве, од предузимљивих културних и интелектуалних посленика.

Осим означавања новоосвојених територија,¹⁷ као и потврде националних права на повраћене матичне области, грађење цркава је у ратним годинама имало и наглашену националистичко-популистичку идеолошку димензију. У програмском смислу представљало је континуитет са минулим епохама српског црквеног неимарства, опирајући се агресивним глобализацијским архитектонским процесима свог времена.¹⁸

14 В.: Ј. Миленковић, *Духовности на испити*, Гласник ДКС 19, Београд 1995, 54–56.

15 А. Миленковић, *Верски објекти као знак геополитичког одређења*, у: Традиција и савремено српско... 271–279.

16 О феномену историзма који се испољио и у постмодерној архитектури в.: Б. Лазаревић, *Историзам и антиисторизам*, у: Филозофија и социологија уметности, Врњачка бања 1978, 139; Ђ. Dženks, *Jezik postmoderne arhitekture*, Београд 1982; М. Јовановић, *Историзам у уметности XIX века*, Саопштења РЗЗСК XX–XXI, Београд 1988/89, 275–284; А. Кадијевић, *Историзам*, Архитектура 92, Београд—Подгорица 2005, 14.

17 На историјске корене таквог преозначавања више пута је указао арх. Александар Игњатовић: А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Београд 2007; *Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918–1941*, у: Т. Сипек-О. Милосављевић (ур.), *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Zagreb 2007, 167–191; *Између жезла и кључа: Национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века*, Наслеђе IX, Београд 2008, 51–73.

18 R. Bogdanović (ur.), *Nova urbanost, globalizacija-tranzicija (zbornik radova)*, Београд 2007; А. Stupar, *Grad globalizacije*, Београд 2009.

Примењени концепти су по епархијама програмски проистицали из носталгичних аспирација агилног свештенства на терену, углавном старешина црква и манастира, ређе за стилистику храмова заинтересованих епископа. Исто тако, просторне, техничке и материјалне могућности одређивале су функционални карактер сваког подухвата понаособ, чији би резултат, са адекватне историјске дистанце, такође требало оценити. Махом су неговани контекстуализам и репродуктивни еклектички неосредњовековни концепт. Стваралачки настројени градитељи развили су евокативно разноврснији постмодерни историзам, базиран на акумулираним научним сазнањима о архитектури старих узора, прихватајући употребу нових материјала и грађевинских техника.

Умногоне антиглобализацијски и миметички настројен, нови историзам се подједнако угледао на све појединачне школе српске средњовековне архитектуре, а забележени су и покушаји њиховог интегралног парафразирања и транспонованја. Као и током међуратног раздобља, елементи националног медијевалног наслеђа често су комбиновани са ранохришћанским и старовизантијским.¹⁹ Просторно је задовољавана норма уређења ентеријера изведена из византијске и српске средњовековне традиције, која се још од средњег века структурно није значајније мењала (припрата, наос, олтарски простор, бочне капеле, понекад параклиси и звоник на западној страни), али се у богослужбеном погледу понешто трансформисала крајем осамнаестог и додатно осавремењивала (смањивање простора припрате, увођење хорских галерија, свођење певничких простора и др.).²⁰ Узори су, како је напоменуто, као и некад, налажени у провереним склоповима средњовековне, али и све чешће међуратне епохе сакралног грађења, док је део амбициозних градитеља покренуо слободније тумачење спољне архитектуре, за разлику од унутрашње, која се углавном чврсто држала средњовековне традиције.

Углавном необавезно, понекад и претерано импровизаторско „осавремењивање“ старих облика (најчешће примењивано у дијаспори), довело је до негативног ефекта — стварања органски неодрживих и нескладних градитељских творевина где је калемљењем најразличитијих мотива, па и

19 Ж. Шкаламера, *нав. дело*; D. Milašinović-Marić, „Byzantium“ in *Belgrade*, *Arhitektura i urbanizam* 2, Beograd 1995, 85–88; А. Кадијевић, *Евокације и парафразе византијског грађевинарства у српској архитектури од 1918. до 1941. године*, у: Ниш и Византија II (зборник радова), Ниш 2004, 381–394; С. Михајлов, *Неовизантијски елементи у архитектури Рајка Ташића (1900–1979)*, у: Ниш и Византија II... 425–436; М. Церанић, *Неовизантијски елементи у архитектури храма Св. Саве на Врачару*, у: Ниш и Византија III (зборник радова), Ниш 2005, 397–412; М. Просен, *Неовизантијски елементи у стваралачком уметничком творењу Григорија Самојлова*, у: Ниш и Византија IV (зборник радова), Ниш 2006, 443–464.

20 З. М. Јовановић, *Храм*, у: *Азбучник православне иконграфије и градитељства*, Београд 2005, 426–436.

Слика 2 — 3. Бундало, храм у Јабучју

оних супротних православној традицији, начињена деградација сопственог наслеђа. Сем у ретким случајевима, примена популарних апстрактних неисторијских форми и других елемената асоцијативног типа, углавном није донела очекивани стваралачки резултат.

Многи конкурси и реализације предузети од 1990. год. показали су тешкоће савремених градитеља да створе надахнуте интерпретације националне сакралне архитектуре, превасходно произашле из неискуства и незнања. Ипак, захваљујући инвентивности посвећених специјалиста, као и подстицајног уплива водећих градитеља из домена профане архитектуре, пројектантска струка је успела да превазиђе кадровске недостатке и понуди савременија решења. Допринос је дала и Академија за уметност и конзервацију СПЦ чији су наставници разрадили програм уметничке обраде црквених ентеријера. Обогаћени адекватним знањима, одлучни да пруже ауторски допринос, протагонисти савременог српског црквеног градитељства — Предраг Ристић, Миладин Лукић, Михајло Митровић, Бранко Пешић, Зоран Бундало, Љубица Бошњак, Љубиша Фолић, Радослав Прокић, Бранислав Митровић, Благота Пешић, Драган Живковић, Саша Буђевац, Спасоје Крунић, Предраг Вертовшек, Предраг Цагић, Игор Марић, Небојша Поповић, Мирјана Лукић, Милан Томић, Миодраг Младеновић, Небојша Стан-

Слика 3 — М. Митровић, храм на Бежанијској коси

ковић, Војислав Девећ, Јелена Шаровић, Сањин Грбић, Јован Јовановић, Војислав Миловановић, Бојан Ковачевић, Тања Пурић-Зафироски, Татјана Јабланов, Драган Бобић, Србољуб Роган, Божидар Манић, Радован Пејовић (у САД) и други, у реализованим и неоствареним пројектима су афирмисали концепције нове сакралне архитектуре, прихватљиве цркви, колико и респектабилним критичарима и естетичарима.

Ретроспективна естетика епохе постмодернизма упадљиво повезује три главна правца нове српске сакралне архитектуре, која се због моделистичко-обликовних разлика могу јасно диференцирати. У првом је евокативно-парафразирајући приступ знатно израженији (издвајамо цркве Предрага Ристића, Радослава Прокића и Љубише Фолића), док је у другом он мање дословно и слободније разрађен (храмови Михајла Митровића и Миладина Лукића), а у трећем потпуно напуштен (дела Бранислава Митровића, Спасоја Крунића, Саше Буђевића, Благоте Пешића и Драгана Живковића). Искуства показују да унутар сва три тока, упркос амбициозним тежњама надахнутих појединаца, стваралачку иницијативу подједнако исказују ауторски тимови, најчешће експонирани на великим конкурсним надметањима.

Слика 4 — М. Лукић, храм Св. Луке, Београд

Од значаја за културну јавност у Рашкој области, осим напомене да би требало посебно коментарисати и храмове недавно изграђене на њеној територији, јесте чињеница да је стара рашка архитектура у многим сегментима успешно евоцирана у најбољим примерима новог српског сакралног грађитељства. Постмодернистички цитирани, парафразирани или транспоновани елементи са Богородичине цркве у Студеници, Спасове цркве у Жичи, велелепних задужбина у Градцу и Сопоћанима, као и са Душанових Св. Арханђела код Призрена, уткани су у структуре и облике већег броја нових храмова.

Међу таквим примерима издваја се црква *Светиоџ Айосџола Луке* (1995–1999) изграђена у насељу Филмски град на југозападном ободу Београда, архитекте и конзерватора Миладина Лукића (1956),²¹ победника на великом стручном натечају. У целини и фрагментима она представља својеврсни омаж читавој рашкој стилској групи древних споменика, најстаријој и утемељитељски фундаменталној за укупан развој српског средњовековног црквеног грађитељства. По просторном концепту, спољној обради, општој композицији и силуети, храм евоцира најрепрезентативније храмове из тринаестог века, као што су манастирске цркве у Жичи, Сопоћанима и Градцу, карактеристичне по особеној романско-византијској морфолошкој

21 С. Т., *Лукић Миладин*, у: Лексикон неимара (ред. З. Маневић), Београд 2008, 233.

синтези. Препознатљива средњовековна матрица, евокативно и асоцијативно наглашена, надграђена је оригиналним композиционим акцентима и ефектним пластичним детаљима. Целина није замишљена еклектички, јер су древни елементи престилизовани и трансформисани језиком постмодерне ауторске архитектуре са краја двадесетог века.

Храм је истовремено задовољио традиционалистички укус и функционалне захтеве црквених наручилаца, колико и амбиције либералних стручних кругова за искорачењем из оквира догматичног пројектовања (Патријарх га је оценио „веома занимљивим“). Подужна контура једнобродног једнокуполног крстообразног храма, ефектно је интегрисана са корпусом високог звоника на западној страни, стилски сагласног са базичном целином и визуелно олакшаног отвореном лантерном. Традиционални значај главне куполе с наосом је очуван, упркос истицању нижих куполица и калканских зидова бочних параклиса којима је ефектно пресечена псеудотробродност основне масе храма. Подстакнут сопоћанском псеудо-базиликалном силуетом главног корпуса, као и контуром витког звоника и лучним сегментом који их повезује, аутор је прегнатно оформио нову, оригиналну целину. Комбиновањем стилизованих крстастих и полукружних отвора, успешно је оживео фасаде традиционално масивног храма.

Изведена у мањим размерама него што је планирано, са парцијално оствареним урбанистичким решењем, црква у Филмском граду је подстакла одступања од устаљених, најчешће миметички осмишљених композиционих решења. Велико конзерваторско искуство њеног пројектанта, уз ерудитско познавање древних узора, омогућили су остварење недословног евокативног капацитета, карактеристично по особеној ликовној чистоти, визуелној јасноћи и обузданој експресивности, без премца у савременој српској архитектури.

Утврђивање непосредних узора, истористичких предилекција и мерљивих ауторских „наноса“ у архитектури нових цркава, као и шири друштвени значај њихове изградње, представљаће приоритетне теме будућих тумача. Прилоге ревносних хроничара и новинара, који су коментарисали догађаје од значаја за развој новог српског црквеног градитељства, требало би још потпуније систематизовати. Рачунајући и малобројне историографске, досадашњи осврти претежно имају иницијални, фактографско-дескриптивни и монографско-промотивни карактер, док мањина садржи проблемске, типолошке и расправне слојеве.²² Међу њима се посебно издва-

22 Видети: М. Јовановић, *Критеријуми српске црквене уметности*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 15, Нови Сад 1994, 11–15; Б. Стојков—З. Маневић (ур.), *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Београд 1995; Д. Миловановић, *Савремена православна српска уметност*, Београд 1995; М. Р. Ракоцевић—З. М. Nikezić, *Influence of Daylight in the Design Alterations of Orthodox Churches*, in: *Architecture-Urbanism at the turn of the III Millennium (conf. proceedings)*, Belgrade 1996, vol. 2, 209–212; Т. Damjanovic, *The Ort-*

ја недавно одбрањени магистарски рад арх. Божицара Манића.²³ Важно је нагласити да су, због скромних истраживачких буџета, изостала опсежнија разматрања храмова изграђених ван граница бивше СФРЈ. Тај значајан сегмент изведеног корпуса, осим у пар наговештаја, није адекватно осветљен.*

hodox Temple in Contemporary Context, in: Architecture-Urbanism at the turn of the III Millennium (conf. proceedings), Belgrade 1996, vol. 1, 537–539; Б. Миленковић, *Морфолошке белешке*, Гласник ДКС 20, Београд 1996, 51–55; *Српска православна епархија шумадијска 1947–1997. Шематизам*, Крагујевац 1997; *Српска православна епархија шумадијска 1998. Шематизам*, Крагујевац 1998; *Српска православна епархија шумадијска. Шематизам 1999*, Крагујевац 1999; А. Кадјевић, *Михајло Митровић. Пројекти, градитељски живот, идеје*, Београд 1999, 144–147, 189; Љ. Фолић, *Расветло Косово*, Београд 1999; М. Јовановић, *Менталитет епохе и формализовање идеја*, Зборник радова Филозофског факултета XXXI, Косовска Митровица 2001, 269–274; А. Ковенц-Вујић (ur.), *50 beogradskih arhitekata (rodenih posle 1945)*, Београд 2002; R. Sarić, *Intervju sa prof. Mihajlom Mitrovićem*, Forum +, 44, Београд 2002, 16–18; Д. Милашиновић-Марић, *Вођич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд 2002, 161; А. Драгојловић-Стевановић, *Репродукција споменичког наслеђа — Нови Каленић у Канбери*, Гласник ДКС 26, Београд 2002, 66–68; И. Рашковић—М. Медар, *Конкурс за парк и цркву у Александрици*, Архитект 12, Ниш 2003, 3–5; М. R. Petrović, *Srpska arhitektura XX века*, Београд 2003, 224, 382–385; V. Mitrović, *Svetionik vere na Dunavu*, DaNS 47, Novi Sad 2004, 33–35; М. X. Јевтић, *Критички рефлекси*, Београд 2004; М. Јанакова, *Предрађ Ристић: Градња цркве је део молитве*, Архитектура 92, Београд—Подгорица 2005, 4–5; М. Јанакова, *Миодрађ Јовановић: Национални симболи у архитектури (интервју)*, Архитектура 94, Београд—Подгорица 2005, 4–5; S. G. Vogunović, *Crkva*, u: Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX века, t. III, 1226–1230; З. Маневић—М. Јанакова, *Архитектура Сава Буђевац* (мултимедијално монографско издање), Belgrade 2006; З. Маневић, *Интервју: Радован Пејовић. Чикадо између уметности и профила*, Архитектура 104, Београд—Подгорица 2006, 4–5; М. Јанакова, *Аутори, дела, методи у српској архитектури на прелому века*, Београд 2006, VIII–IX; М. Младеновић, *Уметност „деведесетих“ и наша архитектура/О актуелности*, u: Пројекти визуелних уметности (ur. D. Jelenković), Рапчево 2006, 117; З. Маневић, *Храм Св. Пантелејмона у Муријеву*, Архитектура 118, Београд—Подгорица 2007, 2; А. Кадјевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури, средина XIX — средина XX века*, Београд 2007; З. М. Јовановић, *Између кризе критеријума и нових визија у сакралном грађитељству Српске православне цркве на примеру катедрале на Бубњу код Ниша*, Лесковачки зборник XLVII, Лесковац 2007, 187–208; М. Јовановић, *Српско црквено грађитељство и сликарство новијег доба*, Београд 2007; Љ. Милетић-Абрамовић, *Паралеле и контрасти. Српска архитектура 1980–2005*, Београд 2007; V. Cerimović, *Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost*, (ur. R. Bogdanović), Београд 2007, 251–266; З. Маневић (ред.), *Лексикон немара*, Београд 2008; Каталог *Салона архитектуре* (Музеј примењене уметности, Београд) 1990–2009; V. Mitrović, *Od tradicije dopolitičke korektnosti. Savremeno srpsko sakralno graditeljstvo*, DaNS 66, Novi Sad 2009, 48–51; Б. Ј. Манић, *Приступи проучавању новије сакралне архитектуре у Србији — анализа могућности развоја модела православног храма* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Архитектонском факултету), Београд 2009; А. Кадјевић—М. Pantović, *The Concepts and Identity of the New Serbian Orthodox Ecclesiastical Architecture (1990–2009)*, (рад у штампи, припрема се у оквиру зборника радова *Arquitectura Religiosa Contemporenea*, Ourense, Шпанија).

23 Б. Ј. Манић, нав. дело.

* Прилог проистекао из рада на пројектима Програмске основе српске уметности XX века под окриљем Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије и пројекта Српска архитектура XX века у Матици српској.

Aleksandar Kadjevic

CONTEMPORARY SERBIAN CHURCH BUILDING — STREAMS, RESEARCH AND VALUATION

Building activities of the Serbian Orthodox Church was intensified during the last two decades on the territory of former Yugoslavia and in Diaspora; firstly was commented in domestic publicist literature, rarely in works with scientific character. Estimate argumentation of all up to now judges, from anonymous publicists until specialized academic researchers with this contribution we wish to instigate more complete historiography valorization of that comprised segment of our contemporary building culture.

Pressed beck in decades and from 1990 spirited and branched, new Serbian church building was found in front of much demanded civilization tasks. Appeared need for its creative renewal as much as for radical accommodation to needs of enlightened believers from the end of the 20th century. Conceptually satisfied interest of two primary strategies stimulated by the financial means of local and republic authorities domestic and foreign donators: more extended and more conservative mimetic monumentality options, conditioned by the megalomania of impatient, frustrated in decades believers, hold by the liberal intellectual circles as much as with formalistic discipline of unbounded builders. Literally and exclusively took example by own building sources, characteristic for the first building stream, partly is originated from coercive cultural and political isolation of Serbian society during the nineties of the last century when it could not in the right time get introduce to actual world aspiration and with that transform and radically turn to symbolic forms of expression in sacral architecture. Examples of both strategies show that their representatives respected proclaimed ideological prerequisite for national recognition of new built temples. There from is structurally and morphologically concept of their realizations was directed to return of extensive neglected national identity of the Serbs in communist Yugoslavia. The most of the new temples has recognizable national and geopolitical marks, expressed in evocative shaped silhouette of historicity compositions permeated by the citations.

Retrospective aesthetic of the epoch of postmodernism united three dominant streams of new Serbian sacral architecture. In the first is evocative paraphrased approach more expressed (churches of Predrag Ristic, Radoslav Prokic, Ljubisa Folic), while in the second approach is less literally and freely worked out (temples of Mihajlo Mitrovic, Miladin Lukic), and in third completely abandoned (works of Branislav Mitrovic, Spasoje Krunic, Sasa Budjevac).

Significantly for cultural public in Raska district, except note that temples recently built on its territory should comment separately is the fact that old Raska's architecture in many segments successfully evoked in the best examples of the new sacral building. Among those examples is separated church of Saint Apostle Luke

(1995–1999) built in the settlement Filmski grad in the southwest edge of Belgrade, by the architect and conserver Miladin Lukic (1956) winner of the great expert competition. In a whole and in fragments this church represents some kind of homage to whole Raska style group of ancient monuments, the oldest and fundamental for entire development of Serbian medieval sacral building.